

dünyasına giriş

xalq Dədə Qorqud festivalının mükafatına layiq görülmesi həm də Kamal Abdulla sənətinə verilmiş qiymətin ifadəsidir.

Elmi əsərlərində isə Kamal Abdulla Dədə Qorqud gizlinlərinin qorquşunaslığını yaratmışdır. Hələ 1991-ci ildə çap edilmiş "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərində o, hətta "Gizli Dədə Qorqud" adlandırması heç təsadüfi olmayıb, Kamal Abdullanın qorquşunaslıqdakı missiyasının ifadəsi kimi meydana çıxmışdır. Kamal Abdulla Azərbaycan ədəbiyyatında və elmində "Kitabi-Dədə Qorqud" gizlinlərinin ədəbi və elmi sərəzşöstlərini yaratmaqda davam edən yazıçı-almıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqində Kamal Abdullanın yeri böyük müəllimləri Əli Sultani ilə Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin arasında yeni və fərqli mərhələdir. Kamal Abdullanın Dədə Qorqud tədqiqatları, sanki Əli Sultaniyə arşadlarının yarıdıcısı şəkildə davam etdirilmiş və Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin fundamental əsərlərinin əvəlidir. Demək istəyirik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" və dünya dastan süjetləri mövzusunda münasibətdə Kamal Abdulla homin istiqamətdə sanballı tədqiqatları olan Əli Sultaniyə gətirilmiş, durub-dayandığı yerdən başlamış və daha dərinliklə doğru davam edərək yeni səhifələr açmışdır. Dastan poetikası məsələsində isə Kamal Abdullanın arşadlarının, sanki Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin "Azərbaycan xalq dastanları" monoqrafiyasının proloqudur. Belə ki, Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin dastan süjetləri və atributlarına həsr edilmiş tədqiqatlarından fərqli olaraq, Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud"u mətn poetikası baxımından diskurs linqvo-poetikası istiqamətində arşadlıb öyrənməklə, sanki ustad qorquşunası alimi qabaqlamışdır. Bütün hallarda Azərbaycan Dədə Qorquşunaslıq elmində özünəməxsus yeri olan Əli Sultani və Məhəmməd Hüseyn xətəri Kamal Abdullanın tam fərqli tədqiqatları ilə daha dərinləşdirilmiş, yeniliklərlə zənginləşdirilmiş və tamamlanmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünaslar Əli Sultani, Məhəmməd Hüseyn Təhmasib və Kamal Abdullanın tədqiqatları Azərbaycan qorquşunaslıq elminin triadasıdır. Hər biri orijinal tədqiqat əsərlərindən ibarət olan bu qiymətli elmi tədqiqat əsərləri silsiləsi Azərbaycan qorquşunaslığının ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini təşkil edir. Əli Sultani "Kitabi-Dədə Qorqud" və qədim yunan dastanları (1941) kitabı və "Dədə Qorqud" dastanı haqqında qeydlər adlı irihəcmli elmi əsəri (1958) XX əsrin qırx-öllinci illərini, Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası haqqında nəzəri məqalələr və kitabları ilə altmış-yetmişinci illərin nadir tədqiqatlarıdır. Bu zəmində yetişib formalaşmış Kamal Abdulla isə müstəqillik dövrü Azərbaycan qorquşunaslıq elminin yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Kamal Abdullanın qorquşunaslıq tədqiqatları hər hansı bir baryerdən uzaq olub, mümkün olduqca daha dərin qatlara və bir qədər də geniş həddülarada doğru nüfuz etməklə meydana çıxan, obyektiv və ya subyektiv olmasından asılı olmayaraq, müəllif mövqeyinin üstünlüyü, qabarıqlığı ilə yaranan müəstəqil tədqiqatlardır. Əli Sultani dərindən müqayisəli tədqiqatları vasitəsilə "Kitabi-Dədə Qorqud"un dünya

dastanları içərisindəki üstün yerini müəyyən etmişdir. Məhəmməd Hüseyn Təhmasib ilk dəfə olaraq bu möhtəşəm ədəbi abidənin poetik sistemini yaratmışdır. Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin "Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər) monoqrafiyası folklorşünaslıq elmində özünün orijinallığına və yüksək nəzəri səviyyəsinə görə moşur eposşünas, akademik Viktor Jirunskinin "Oğuz qəhrəmanlıq eposu" əsəri ilə müqayisə oluna bilər. Professor Məhəmməd Hüseyn Təhmasib milli folklorşünaslıq elminin atası, Azərbaycan qorquşunaslığının Jirunskisidir. Fərqliliyi daha aydın şəkildə göstərmək üçün obrazlı şəkildə deyə bilərik ki, yunan mifologiyasının real həyatı Troya qatını aşkara çıxarmış məşhur arxeoloq Şlimanın və motquşnaslığın əsaslarını yaratmış lotmanın gördüyü işi Azərbaycan qorquşunaslıq elmində Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud"un linqvo-poetikasına həsr edilmiş orijinal tədqiqatları ilə həyata keçirərək özünəməxsus yeni dünya köşf etməyə doğru addımlamışdır.

Akademik Kamal Abdulla Azərbaycan qorquşunaslığında ilk trilogiyasının müəllifidir. "Gizli Dədə Qorqud" monoqrafiyası

*Hoyatı tork olomoyin düz yuz min usulu var.
İnsanlığ onlardan yalnız biri ilə - olumlo tanışdır.*

Kamal ABDULLA

tablarını birlikdə möhtəşəm bir "Gizli Dədə Qorqud" epeyası adlandırmaq olar. "Yarıncıq əlyazma" romanı Kamal Abdulla "Gizli Dədə Qorqud" epeyasının proloqu, "Sirlərin sərəzşösti" romanı isə epoloqu funksiyasını yerinə yetirə bilər. Dədə Qorqud mövzusunda müxtəlif aspektlərdən yanaşma əsasında yaradılan və bir-birini təkrar etməyən bu elmi və bədii əsərlər Kamal Abdulla Dədə Qorqudnaməsinin üzvi tərkib hissələri, çoxcildlik külliyyatdır.

"Gizli Dədə Qorqud" silsiləsinin əsas missiyası adından da göründüyü kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud"un namolun gizli qatlarını açmaq tapmaq və elmi cəhətdən tədqiq edib qiymətləndirməkdən ibarətdir. İlk dəfə olaraq Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına paralel olaraq mövcud olan aşkar

qədim bir dövrün məhsuludur və heç şübhəsiz ki, yaradılan Dastanla yazılan Dastan bir-birinin eyni deyildir: "Yazılan Dastanda yaradılan Dastanın ancaq bəzi əlamətləri qala bilərlər və onlar var. Yaradılan Dastan son dərəcə beynəlmilöl ruha malik idi və onun qədim yunan mifləri, əsərləri ilə səsleşməsi də belə bir ruhun göstəricisi kimi son dərəcə təbii idi. Burada məntiq addım addım: geri gətirdikə, təbiiə qayıdıqca, bütün insanlar doğma və qardaş olurlar. Məxəz birdir və o bir olan məxəzədən bəzən növbə gözləyən-gözləyən, bəzən səbirsizliklə, itələyərək çıxan tayfalar, qəbilələr bir-birindən zaman keçdikcə yavaş-yavaş fərqlənirlər". Bu elmi qonaq məhəyyət etibarli oğuz cəmiyyətinin Dədə Qorqudun "qayıbdan dərli xəbərlər" verməsindən onun Qalın Oğuz Elinin müsküllərini həll etməsinə qədərki gözəgörülməz böyük bir epoxanın bütün qatları ilə birlikdə elmi obrazını yaratması deməkdir.

Mələmürdür ki, Kamal Abdulla qədərki Azərbaycan qorquşunaslığı "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı Topəgöz boyu ilə antik yunan ədəbiyyatındakı Homerin moşur "Odiseya" dastanındakı Polifem motivinin oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil edib, oğuz siklopunun daha qədim və mükəmməl olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Kamal Abdulla isə ilk dəfə olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" boyunu ilə Homerin "İliada" və "Odiseya" dastanları ilə müqayisənin meydanını daha da genişləndirərək digər obrazları da təhlilə cəlb etmişdir. Lakin o, bununla da kifayətlənməyərək Dədə Qorqud arşadlarını yunan mifologiyası ilə müqayisə etməyə doğru dərinişdirmişdir. Beləliklə, ilk dəfə olaraq qədim ümumtürk mifologiyası ilə, xüsusən "Dədə Qorqud" mifləri ilə antik yunan mifologiyasının müqayisəsini aparın Kamal Abdulla notico etibarilə fərqli bir üsulla, dünya ədəbiyyatındakı paralelliklərə uyğunluqların bənzərlikləri və fərqləri vasitəsilə Dədə Qorqud dünyası haqqındakı təsovvürleri daha da genişləndirmişdir. "Dastanda yunan mifləri uyğunluq (paralellik) eyni xassə deyil. Bu paralellər aşkar (güclü) və gizli (zəif) şəkildədir. Əgər "Odisey - Polifem" və "Basat-Təpəgöz", "Odisey-Penelopa" və "Beyrək-Banuçıq", "Admet-Herakl-Basat" və "Dəli Domrul-Əzrayıl" paralelləri aşkar şəkildə özünü göstərsin, "Edip-Lay-Lokasta" və "Buğac-Dırsə xan - arvadı", "Paris-Gözlə Yelena" və "Qanturalı - Sarı donlu Selcan xatun", "Aqəmmənon - Salur Qazan" xətəri və başqa uyğunluqlar daha gizli qatdadır. Bolkə də aşkar görünənləri paralellər, gizləndikiləri isə uyğunluqlar adlandırmaq daha münasib olardı. Hər iki halda (həm paralellər, həm də uyğunluqlar) Mifin gücü eyni zamanda ona işarə edir ki, Mif "ənzəsi"nin komponentləri universal məhəyyətəlidir. Elə buna görə də bu müqayisələrin sərhədi açıqdır, bəzən digər mifoloji (yarımmifoloji) mətlərə

(1991) Kamal Abdulla qorquşunaslığının birinci hissəsi, "Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud" (1999) ikinci hissə, "Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud" (2000) üçüncü hissədir. "Gizli Dədə Qorqud" Kamal Abdulla qorquşunaslığının gövdəsi, "Sırr içində dastan" və "Mifdən yazıya" iri budaqlarıdır. Fikrimcə, "Kitabi-Dədə Qorqud" poetikasına giriş" monoqrafiyası (2017) Kamal Abdulla Qorqudnaməsinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Kamal Abdullanın Dədə Qorquda həsr olunan elmi tədqiqatları ilə bədii əsərləri birli digərini dərinişdirir və tamamlayır. Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud" motivi ilə və qəhrəmanları ilə əlaqədar tədqiqatlarında dəmoji münasib hesab etmədiyi məsələləri bədii əsərlərində sosioloji hadisələrin təsviri, bənzər və ya fərqli obrazların dili ilə mənalandırmışdır. Bu monada Kamal Abdullan elmi və bədii əsərlərdən ibarət olan ki-

və gizli-mifoloji motivlərin və süjetlərin qarşılıqlı əlaqəsi və sintezi nöqteyi-nəzərindən yanaşaraq, bu möhtəşəm eposun icimai-bədii dəyərini onların harmoniyası, vəhdəti, bir çox hallarda isə ilkin ibtidai qatları, fərqli xüsusiyyətləri ilə müəyyən etmişdir. Kamal Abdulla dastandakı əsərlərin ələminə və oğuz cəmiyyətinə aid motivlərin və süjetlərin təhlili vasitəsilə "Kitabi-Dədə Qorqud"da insanlığın mifoloji dünyadan tayfa birliklərinə qədərki keçidiyi təkamül proseslərinin izləyərək, hər mərhələnin gedişatını təqdim etmiş və özünəməxsus elmi qiymətini qənaətə gəlmişdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" həmin keçidi həyata keçirən, onu reallaşdırın körpüdür. Kamal Abdulla bütün paralel xətəri, istiqamətlər üzrə cəmiyyəti Mifdən yazıya keçirən bu möhtəşəm körpünün elmi abidəsini yaratmışdır. Bu anlamda Kamal Abdulla qədim Dədə Qorqudun elmi abidəsinə



Dədə Qorqud dünyasına giriş

17 ←

çıxmaq imkanımız var. ...Əlbəttə ki, digər mətnlər də bu paralellərə və yaxud uyğunluqlara çox şey verə bilər. Müqayisələrin coğrafiyası genişlənməlidir. Mif müstəvisinin universallığı buna imkan verir". Akademik Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud"u bu qədər genişlikdə və dərinlikdə yanaşmanın nümunəsini göstərmişdir.

"Mifdən yazıya və yaxud Gizli Dədə Qorqud" monoqrafiyasında miflərin və obrazların müqayisə edilməsinin mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqındakı aşağıdakı sual və cavabı bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin, o cümlədən də Kamal Abdullanın özünün çoxillik axtarışlarını elmi qayəsi və nəticəsi hesab etmək olar: "İndiki halda isə ortaya labüd şəkildə çıxan belə bir sualla qarşılaşırıq: - Tədqiqə cəlb edilən paralellər və yaxud uyğunluqlar bizə nə verir?"

Bu sualdan doğan mahiyyəti belə ümumiləşdirmək olar. Birinci onu qeyd etmək olardı ki, paralellər (uyğunluqlar) aşkar və gizli şəkildədir. İkinci onu qeyd etmək vacibdir ki, paralel və uyğunluqlar təkcə Homerin dastanları ilə deyil (Odyssey - Polifem), eyni zamanda daha geniş yunan mif sistemi ilə bağlıdır (Edip - Lay və s.)."

"Kitabi-Dədə Qorqud"un alman dilində ilk tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinin qeyd edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 20 fevral 2015-ci il tarixli Sərəncamının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət başçımızın Multikulturalizm millətlərarası münasibətlər və dini məsələlər üzrə müşaviri kimi Kamala Abdulla geniş təşkilatçılıq işi aparmış, bu mühüm tarixi hadisənin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün bütün səyləri səfərbər etmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un alma şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən 1815-ci ildə alman dilinə tərcümə edilərək nəşr edilmiş "Basatın Təpəgözü öldürdüyi boy"un "Homerinki ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş oğuz siklopu" adlı müqəddimə ilə birlikdə 25 dildə ayrı-ayrı kitablar şəklində çap etdirilməsinə nail olması Kamal Abdullanın Qorqudşünaslığa daha bir xidmətidir.

Fikrimizcə, artıq akademik Kamal Abdulla "Kitabi-Dədə Qorqud"la əlaqədar tədqiqatlarının "Gizli Dədə Qorqud" dövrünü başa çatdırmışdır. Kamal Abdullanın Dədə Qorqudla bağlı tədqiqatlarının yeni dövrü poetika mərhələsi adlandırıla bilər. Doğrudur, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası" ilə əlaqədar tədqiqatlar vardır. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, Dədə Qorqudun poetikası problemi hələ də özünün sistemli tədqiqatını gözləyir. Bu mənada Kamal Abdullanın 2017-ci ildə nəşr olunmuş "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası" monoqrafiyası bu ədəbi abidənin poetik sisteminin dərinindən və əsaslı şəkildə araşdırılmasına həsr olunmuş ciddi elmi tədqiqatdır. Bu, "Kitabi-Dədə Qorqud"un mətnlərindən çıxış etməklə yaradılmış bədii-poetik şəbəkənin elmi ifadəsi olan mükəmməl nəzəri araşdırma. Kamal Abdullanın özünün açar söz kimi formalaşdırdığı "Dəşti müstəqimiyə" və "Dəşti məcaziyyə", əgər belə demək mümkündürsə, "Kitabi-Dədə

Qorqud"un bədii poetik sisteminin nəzəri cəhətdən açılması üçün düşünülmüş tapılmış elmi ixtiradır. Eyni zamanda, "Kitabi-Dədə Qorqud"un mifoloji qatının arxitektomatik karkasının qurulması və şərhli abidənin poetik sisteminin dərin qatlarının açılmasına xidmət edən nəzəri model kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bədii mətnin daxili qatlarından təhkiyyə və təsvir vasitələrinə doğru tokamül proseslərinin, bədii-poetik enerjinin tozahür formalarının izlənilməsi "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikasının tədqiqində yeni mərhələdir. Kamal Abdullanın "Kitabi-Dədə Qorqud"da "kimi" qoşmasının metamorfозası, "məgər" sahmanlayıcı ünsürü, təkrarlar-bədii poetik vasitə kimi istiqamətlərində apardığı dəqiq araşdırmalar, seçdiyi yadda qalan nümunələr və etdiyi təhlillər vasitəsilə çıxardığı nəticələr Dədə Qorqud boylamaları və soylamalarının bənzərsiz sisteminin müəyyən etməyə imkan yaradır. Nəhayət, Kamal Abdullanın "Kitabi-Dədə Qorqud"u janr baxımından "tarixi roman" hesab etməsi, Dədə Qorquddan bəzən yaradıcı müəllif kimi söz açması bu abidənin təmsalında mifdən yazıya doğru inkişafın folklor-dən əlyazmaya deyil, şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata keçid proseslərinə qədərki tokamülü haqqında düşünməyə əsas verir. Mifoloji qata aid etməklə kifayətlənsə də Kamal Abdullanın Dədə Qorqudun müəllifliyi haqqındakı aşağıdakı fikirləri dastanın "kitab" çevrilməsi proseslərinə işıq salır: "Müəllif Dədə Qorqud faktiki olaraq "Kitabi-Dədə Qorqud"da özünün daha qədim funksiyasını - mif nüvəsindən xətti neqativ müstəviyə keçidi təmin edir və eyni zamanda "Kitabi-Dədə Qorqud"un artıq süjete malik ümumi quruluşun təminatçısı kimi çıxış edir..."

Ən nəhayət, Dədə Qorqud obrazını ümumiyyətlə Dədə Qorqudların cəmi, yəni "prinsip" kimi dəyərləndirilməsi də Kamal Abdullaya məxsus elmi baxışdır: "Bizim bildiyimiz və qəbul etdiyimiz Dədə Qorqud Dədə Qorqudların cəmi, bir növ invariantdır. Bütün hallarda Dədə Qorqud ayrıca götürülmüş, ancaq bir konkret zaman kəsiyində yaşamış və yaratmış bir şəxsiyyət deyil. O, Dədə Qorqudlardır və o Dədə Qorqud adlı bir prinsipdir. Bu prinsipi yaradan dünyagörüşüdür, siyasətdir, yaşam tərzidir, əxlaqi-mənəvi kodekslər məcmusudur."

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Kamal Abdullanın Dədə Qorqud monoqrafiyaları və romanlar silsiləsi Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbiyyatşünaslıq elminin Dədə Qorqud dünyasının elmi-ədəbi cəhətdən orijinal, fərqli və yadda qalan seriyalıdır. Azərbaycan ədəbiyyatının və elminin uğuru olan bu elmi-ədəbi serial səviyyəsi və iddiası ilə ümumiyyətlə, beynəlxalq miqyasda malik olan Dədə Qorqud dünyasına ciddi bir girişdir.

¹ - Kamal Abdulla. "Kitabi-Dədə Qorqud"u giriş, Bakı, R.S. Poliqraf, 2017, səh.169

² - Yəni orada, səh.109